

Саопштење поднето на скупу одржаном поводом Стогодишњице рођења архитектке
МИЛАНА ЗЛОКОВИЋА
01. децембра 1999. на Архитектонском факултету у Београду
(напомене и резиме накнадно су дописани)

мр арх Бојан Ковачевић

УПОРЕДНА АНАЛИЗА МОТИВА ОБЕРЛИХТА НА ЗЛОКОВИЋЕВОЈ ДЕЧЈОЈ КЛИНИЦИ И НА ДОБРОВИЋЕВОМ ГЕНЕРАЛШТАБУ

Тема овог истраживања није замишљена као покушај доприношења било каквом кардинално новом разумевању дела и лика архитектке Милана Злоковића. Оно неће бити поткрепљено ни евентуалним новим историографским изворима или изузетним материјалом. Специфична је анализа утолико што се односи не само искључиво на Злоковића већ се бави и Добровићем, односно Дечјом клиником и Генералштабом. Тема је постављена тако да потенцира нешто сасвим друго од података, чак и од тумачења - она је фокусирана на потребу да много брижније опсервирамо здања присутна ту око себе, око нас. А да је до сада у нашем бављењу архитектуром било јако много "слепог мимохода" крај нечега што се окаснело откривало као вредно чини се да није потребно посебно доказивати.

Злоковићева Дечја клиника и Добровићев Генералштаб два су, уз Брашованову Бановину, од три најважнија здања српске архитектуре двадесетог века - по дубоко укореењеном схватању које се лако да бранити. Та два здања су, у београдским размерама, и физички веома близу једно другоме, на два "братска" варварска начина оба су данас у стању озбиљног непрепознавања изворника. Презимена двојице великана, иначе ни из далека честа у нас, такође су упарена као речи на један необичан, чудесан начин, свакако без икакве лоше примисли на Злоковића. Када додамо чињеницу да је својевремено, једне вечери средином месеца јуна 1954. године, Никола Добровић на Архитектонском факултету управо од колеге и пријатеља Милана Злоковића сазнао да је победник конкурса за Генералштаб - веза двојице архитеката и њихових двају крунских кућа као да је чврсто смешана.¹

¹Према својевремено вођеним белешкама госпође Иванке Добровић које је уступила аутору овог текста за потребе истраживања архитектуре Генералштаба односно комплекса ДСНО-а. Видети (с. 30) магистарски рад Бојана Ковачевића *Зграде Генералштаба у Београду архитектке Николе Добровића - истраживање процеса пројектовања и теоријских*

Дечја клиника и Генералштаб као *архитектуре*, тако да их овде назовемо, имају и немају довољно сличности, као целине грађевина, као глобални архитектонски језици, као синтаксе, као речници архитектонских елемената. С једне стране је транспарентна, низовита, структурисана у умножена поља, замамно елегантна архитектура Злоковићеве Дечје клинике. С друге је снажна, стамена али никако трома, осно симетрички устројена, заковитлана архитектура Генералштаба. Са јасним ставом да се о односима тих двају архитектонских исказа може, треба и мора сачинити истраживање у некој наредној прилици - овде се ограничавамо на уочавање само једног елемента који постоји, у својим вокацијама о којима ће касније бити речи, на обе зграде - на мотив *оберлихта*.

У траговима честих искустава света архитектуре, и овога пута нам *сликовно* предњачи над *вербалним*. Лако се установљава са визуелних предлогака о чему заправо говоримо а да притом у избору термина помало лутамо или смо, најблаже речено - не-прецизни. Питање је појмовно, оно је значењско, генеричко и, на крају - и питање је речи, општих и архитектонских једнога језика.² Зато установимо да се ради о малом прозору који се, код Злоковића, појављује скоро сваки пут тик изнад преовлађујућег прозора у пропорцији приближно квадратног и о тракастом врло ниском прозору, у сегментима поља на згради А Добровићевог Генералштаба. Но, пре но што се упустимо у детаљније анализе Злоковића и Добровића, начас се осврнимо на историјски односно аспект односа функције и формалних испољења онога што смо уочили на двама београдским капиталним зградама.

Уколико термин оберлихт уопште сматрамо довољно прецизним за оно што смо идентификовали код Злоковића и код Добровића, морамо посегнути за чињеницом да је што буквални што прихватљиви превод овог немачког израза на наш језик "надсветло". Тиме је одмах конотирана превасходност функционалне над евентуалном чињеницом формалне природе. Потреба архитектата за осветљајем који ће, у ентеријерским и полуетеријерским просторима, извршити извесно *онеобичавање* стандардне или класичне просторичности позната је потреба свих стилских периода и морфологија архитектуре. Од рецентних примера "расеченог споја" таванице и зида актуелног Тадаа Анда можемо хронолошки уназад потражити потврде сличнога устројства. Зауоставимо се, рецимо, на бароку и на Бороминијевим примерима. У сакралним просторима барока попут цркве Сан Карлино драматично светло, још боље речено - драматизовано, сасвим је у основи стилских потреба ове контрареформацијске тежње и доктрине. Но "светло одозго" има и сасвим неекстатичне, прагматичне изданке попут прозора над пуним дрвеним вратима

импликација, Архитектонски факултет, Београд 1999. И сам магистарски рад и ово истраживање писани су на основу изворног стања Добровићевих грађевина пре разарања у бомбардовању пролећа 1999. године.

²Занимљиво је да, у стандардним речницима, све навођене немачке изведенице везане за врсте прозорских отвора потичу од речи *fenster*. Оберлихт (*oberlicht*) се у нашем језику неупоредиво лакше проналази у речницима страних речи као израз немачког порекла. Конотира *надсветло* које подразумева *ошвор*, односно значење је прешло са прве на другу реч.

једног од кардиналских апартмана у Бороминјевој Каза деи Филипини. Логика форме овде је јасна: потребно је осветлити простор иза пуних врата, ослободити га тешке замрачености.

Трећи пример вратиће нас - у једном другачијем смислу високих домета, екстазе и усхићења - на наше овдашње "екстатичаре" Злоковића и Добровића. Запазимо на такође Бороминијевом Сан Карлину, на фасади резиденцијалног дела десно од главног улаза цркве, мањи хоризонтални прозор који је над много већим прозором вертикално правоугаоним али тако да су истовремено одељени и спојени веома једноставном композицијом сасвим плитких пиластарских трака које нам поручују - ово и јесте и није једно, ово и јесте и није један отвор! Конкретно, да тумачењска раван буде помало и парадоксална, Бороминијева композиција поменутог отвора могла би да нас наведе на помисао да се, што је у архитектури изразито често, у композицијама оних делова фасаде иза којих се налазе степенишни полуспратни нивои користе баш овакве "игре нивелације" отвора, њихових парапета. Парадоксално у овом случају, степениште се у том делу Бороминијевог физички малог али историјски гигантског комплекса Сан Карлина налази - са друге бочне стране улаза!³

Вратимо се сада Злоковићу и Добровићу, Дечјој клиници и Генералштабу. Видели смо да је један мотив функције у архитектури запретен са једним мотивом форме, типичне барокне тежње ка неексплицираности и небуквалности чистих етажних устројстава. Код Злоковића и поготово код Добровића нећемо инсистирати на аспекту јаког функционалног оправдања мотива оберлихта, да задржимо тај првобитни термин. Улазимо у домен теме *фенестрације* и то мање-више оне класичне коју нам, у сучељености са фасадном структуром једног хиперсавременог машинског Такамацуа, представља слика раноренесансне да Мајанове и Кронакине Палате Строци са својом, што ће нам касније бити битно за Злоковића, двоструком фенестрацијом по ободним странама грађевине.

За почетак најдиректније анализе самог Злоковића и самог Добровића завиримо у фотографије из периода оба градилишта и подсетимо се улоге армираног бетона у формирању простора и "фасадних визуелности" модерне архитектуре. На слици Дечје клинике као градилишта јасно уочавамо тачке нашег интересовања, отворе препречене бетонским гредама које овог пута заиста можемо назвати надпрозорним или тачније "међупрозорним".⁴ Злоковићева зграда је, за разлику од Добровићеве, неупоредиво више покривена оберлихтима, оберлихтским прозорима. На обе подужне фасаде и на обе краће мотив је јасно уочљив. Код Добровића се, на завршеном објекту, мотив распознаје само у пољу онога што бисмо назвали "црвеним зидом", површином под бу-

³Видети у Anthony Blunt: *Borromini*, Allen Lane, London 1979, p. 48, као и у Paolo Porthogesi: *Francesco Borromini*, Electa, Milano 1990, p. 76.

⁴Фотографија Дечје клинике, у градњи, на којој се сасвим јасно види оно што нас овде интересује објављена је у књизи Алексеја Бркића *Знакови у камену - српска модерна архитектура 1930-1980*, САС, Београд 1992, на страни 109.

њастим квадерима осне модуларне димензије 25 са 25 сантиметара. Натпрозорне траке изведене су само на згради А, дакле оној првопројектованој и првоизведеној, мањој и левој када се крећемо уз Немањину улицу, док их је Добровић сасвим јасно предвидео и у свом Идејном пројекту за зграду Б са почетка 1958. године, следећи строго симетричку диспозицију. Душебрижништвом неких такозваних стручних представника Војске тај елемент избачен је у реализацији зграде Б што је представљало сигурно највећу повреду Добровићевог архитектонског речника и ауторства на свеколиком ансамблу Генералштаба.

Добровићев мотив веома је јасан, без обзира што се не експлицира у његовим сачуваним пропратним текстовима за конкурсни и за идејни пројекат. Ради се о потреби да се битно мања површина, али колористички тежа и укупно визуелно јача, додатно разуди и *противстави* свему ономе што називамо "белим зидом" Генералштаба а то су све површине под белим каменом и придруженим му стаклом. О функционалној ако не оправданости а оно макар захтевности мотива на Генералштабу као да не би морало бити говора. Код Злоковића је, пак, ситуација битно другачија. Иако, по свему познатом, не постоји писани траг Злоковићевог објашњења за употребу, фигуративно речено, "прозора над прозором" она се на неки начин може реконструисати у плаузибилности. Спратна висина Дечје клинике од пуна четири метра са парапетима од 90 сантиметара изискивала би пропорцијски прилично високе прозоре који би можда својом силуетом издуженог вертикалног правоугаоника и подржавали протежност зграде од укупно 100,40 метара али би у случају и на местима "промене ритма" фенестрације били превише троме да то изразе.⁵ О *брисолејској функцији* међупрозорске греде код Добровића тешко да би се могло говорити, код Злоковића она је врло вероватна, поготово са становишта програмски очекиваног болничког мира и сталожености.

Код Добровића се натпрозорнички отвори јављају и на дворишним фасадама зграде А, недоступним јавности и у претходном периоду физичке целовитости. На партијама према Кнеза Милоша улици, пак, овакви отвори, овакви прозори су *меџафора просечености* у пуном, тврдом и чврстом апотропејском зиду, прозори који као да су накнадно пробијени у беспрекорном линијском извођењу. Ширине су типичног осног распона од 7,00 метара, у тракама са по седам прозора међусобно дискретно разнатљивим само одеоном алуминијумском шпросном а типизованих осних димензија 100 са 50 сантиметара односно четири квадратне буње камена по ширини и две по висини са цезуром висине једне буње од доњих "главних прозора". Течење шест главних прозора по оба правца димензија четири модула буње (са два крајња у пољу нешто веће ширине) прекидано је на местима оса конструктивних стубова лажним кратким белим пиластром који чини укупно поље једном намерно парадоксалном и чудном сликом од-

⁵За потребе овог истраживања коришћене су копије пројекта Дечје клинике које се налазе у Заводу за заштиту споменика града Београда, захваљујући предусретљивости госпође Гордане Гордић.

носно конструкцијом, тако да се по вертикалном замишљеном наставку кратког белог пиластра појављује - опет стакло! Завршеци течења оберлихтских трака не поклапају се са распостирањем главних прозора и Добровић је њима поверио улогу нагвештавања закошења и покренутости фасадних поља проистеклим из дизајна кровних ризалита и каскадности над Немањином улицом.

Код Злоковића мотив о коме говоримо премрежио је целу грађевину, гушће или ређе, али у сваком случају на два неидентична начина. Основно поље Злоковићеве клинике је распон од 6,00 метара тако организованих подужних фасада (које нас овде превасходно интересују) да је осни ритам отвора на страни према парку 2,00 метра а на страни према Градском центру за физичку културу 3,00 метра. Димензије у пројекту типичног отвора о коме овде говоримо су 136 са 230 сантиметара што значи да је третиран отвор од дна доњег дела до врха малог прозора односно оберлихта, док је за врата на терасама мера је 136 / 320 што се види и на цртежу пресека где је горња светла мера од пода 320 а међупрозорска греда и појединачни отвори нису заправо ни котирани.

Када су пропорције отвора о којима говоримо у питању јасно је да је код Добровића то у мери целих бројева, проистекло из камене облоге у коју су удевани отвори. Ради се дакле о односима само оберлихта два према четири или "целог" прозора по вертикали - уколико се уопште он може идентификовати као икаква целина - као четири према седам. Злоковићева пропорција пак није тако лака за препознавање. У пројекту је доњи већи прозор очит квадрат али су уцртане димензије каменог обруба (изведеног у мери од 4,5 сантиметара дебљине) и прозорских шпросни занемарљиво мале тако да вертикална подела прозора не руши основно зрачење квадрата. У изведеном стању то је битно друкчије тако да се доњи прозор причињава као здепасти правоугаоник нешто веће ширине но висине. Позната Злоковићева обузетост пропорцијским и модуларним темама овде као да није изнедрила писани или цртани документ којим бисмо могли допунити знања о Дечјој клиници а дијаграм у књизи Алексеја Бркића "Знакови у камену - српска модерна архитектура 1930-1980" који је публикован унутар текста о клиници осим тачности распона од шест метара не даје нам неке битне информације. Партија Добровићеве фасаде, насупротив, сама је себи већ и модуларни односно пропорцијски коментар.

Упоређујући цртеж Злоковићеве фасаде, као пројекта примљеног маја 1936. године, можемо видети и неке разлике у односу на изведено стање. Пре свега примећујемо да је ред прозора на заобљењу амфитеатра у реализацији изгубио своје пројектом предвиђене оберлихте а тиме се потенцира, на прегибу зида, једна виртуелна вертикала секундарног дејства. Такође одмах можемо установити да манир цртања фасаде у пројекту није разлучио јесу ли оба отвора у заједничкој ниши са међупрозорником који би евентуално био нешто повучен. Притом ни овде већ приказани пресек не даје одвише прецизности јер се због јаког зацрњења међупрозорске греде у комбинацији са веома танком и на сукцесивним копијама све више бледелом линијом не види тачна ситуација. Додајмо да на делу главне парковске фасаде Дечје

клинике, ближе Тиршовој улици, постоји и мањи број прозора који у доњем делу имају продужење-повишење за отприлике исту димензију колики је оберлихт с тим што између тог "додатног" дела доњег прозора и главног квадратичног постоји јака дрвена шпросна која дефинише поделу и начин отварања прозорских делова - што је посебно интересантна тема Злоковићевог ремек-дела али овде без времена односно простора за елаборацију.

Код Злоковића и код Добровића можемо размотрити и различите вокације оберлихта у односу на урбанистичке компоненте. Има их у архитектонском смислу четири, с тим што дворишне стране Генералштаба овде сада изумимамо као скривите и нејавне. Остају дакле три "приче", три манира. Код Добровића употреба оберлихта на згради А (на згради Б, речено је, изостављена у реализацији) је како смо видели у домену "оснаживања" црвеног зида, битно је линеарно устројена и у склопу целокупне фасадне равни заузима врло малу површину. Код Злоковића се, уз прелазне облике на изразито кратким краћим фасадама, могу идентификовати две опречне вокације на две подужне фасаде.

Могло би се утврдити да је ошупљенија фасада оријентисана ка парку сасвим иманентна основној диспозицији, са становишта ликовности (не разматрамо функционалне аспекте), као што је и пунија подужна фасада оријентисана ка ДИФ-у више некако "унутарградска". Ка парку, у три међусобно повучене односно избачене равни по вертикалном пресеку, фенестрација је врло густа и пре би се рекло да су међупрозорске вертикале и међупрозорске хоризонтале *развучене њо њразном*, по отворском но што је то случај са фасадом ка ДИФ-у где су у питању појединачни отвори у јасној пуној и екстензивној површини зида, у стриктном смислу речено - *отвори*. На неки начин је и припадајуће да према парковском простору велике дубине зграда буде толико ошупљена - са развијањем привидне вишеетажности којом се много боље парира изразитој габаритској протежности Клинике - а према другој страни херметичнија је.

Пројектована и изведена разматрања Злоковића и Добровића на Дечјој клиници и на Генералштабу у домену прозорских подела могући су путоказ и ка размени искустава са иностраним примерима попут жеље, труда и успеха Ђузепеа Терањија да сложеном фенестрацијом - погрешно би било рећи оживи а можда исправније казати - обогати своју изразито ригидно кубичну Каза дел фашио у Кому. Да жеља Злоковића није била усамљена у годинама Дечје клинике а да Добровића није минула након Генералштаба показују и примери пречесто у нашој историографији заборављане школе у Јагодини првога и не одвећ присутне поште у Херцег-Новом другога нашега великана. Они се могу на неки начин третирати и као пут ка зиду-опни или пак као реакција на зид-опну који је, реално гледано, остао без своје прве половине појма. Злоковићева "прича оберлихтима" битно је *сѝрукѝурална*, површинска, док је Добровићева *линеарна* односно лонгитудинална без обзира на спратну распрострањеност над улицом

Кнеза Милоша.⁶ За сам крај, као извесну провокацију, упитајмо се да ли је можда Злоковић свој оберлихтски мотив употребио тако да у великом раздобљу сунчаног дана, према парку, горњи мањи прозор остаје у дубокој сенци балкона а доњи у својој пуној површини осветљено читљив. Изискује ли то наду да ћемо на архитектурама више тога видети искључиво и само ако много више будемо гледали!?

РЕЗИМЕ

Истраживања мотива оберлихта на Дечјој клиници архитекте Милана Злоковића и на Генералштабу архитекте Николе Добровића имају за циљ увид у начине употребе једног истог мотива на два грађевинама од којих српска архитектура двадесетог века апсолутно не познаје значајнија дела. Тема је постављена тако да потенцира нешто сасвим друго од података, чак и од тумачења - она је фокусирана на потребу да много брижније опсервирамо здања присутна око нас која често, без озира на општепризнату укупну вредност, бивају без примећивања детаља.

На оба објекта мотив оберлихта изузетно битно учествује у формирању архитектонског исказа. Иако појмовно, језички и морфолошки, не увек лако одредљив, оберлихт представља мали прозор који се, код Злоковића, појављује скоро сваки пут тик изнад преовлађујућег прозора у пропорцији приближно квадратног и, код Добровића, као тракасти врло ниски прозор, односно прозорска трака, у сегментима поља на згради А Добровићевог Генералштаба. Мотив надсветла, са или без децидног формалног уобличавања у класично схваћену форму прозора, можемо историјски пратити од барокних времена до најсавременијих архитектонских дела данас у свету.

Злоковићева зграда је, за разлику од Добровићеве, неупоредиво више покривена оберлихтима, оберлихтским прозорима на обе подужне и на обе краће фасаде. Код Добровића се, на завршеном објекту, мотив распознаје само у партијама зида под црвеним каменом на мањој, такзваној згради А комплекса. Док се код Злоковића може темељито претпоставити и озбиљна функционална заснованост мотива оберлихта, код Добровића је она више композиционо била потребна и добродошла у покренутости целине изразито симетричног ансамбла. Различите су вокације оберлихта и у односу на урбанистичке компоненте код двојице архитеката а код самог Злоковића једна и друга подужна фасада имају, зависно од предпростора куће, међусобно опречан однос отвора и пуног зида.

Код Злоковића је према парковској страни осни ритам појављивања прозора уопште и самог оберлихта 2 метра на распонима конструкције од 6 метара док је на другој подужној страни мера појављивања два отвора по распону односно 3 метра. Код Добровића је целокупна фасада у растеру 25 са 25 сантиметара те су и оберлихти висином од два модула по дужини разапети у главном ритму од једног метра односно четири модула фасаде. На Дечјој клиници посебну улогу у деловању мотива имају терасе чије сенке потцртавају одељивање главних прозора од натпрозорних отвора. Могло би се рећи да је Злоковићева "употреба оберлихта" битно *структурална*, површинска, док је Добровићева *линеарна* односно лонгитудинална без обзира на спратну распрострањеност над улицом Кнеза Милоша. За другу, већу зграду Б свог комплекса Добровић је својим Идејним пројектом био предвидео истоветне прозорске оберлихтске траке али су оне у реализацији а без сагласности аутора изостављене чиме је битно нарушена идеја аутора и комплементарност здања А и Б.

⁶О структуралности Дечје клинике видети код Марине Ђурђевић у тексту "Живот и дело архитекте Милана Злоковића", *Годишњак града Београда*, XXXVIII Б 1991 МГБ, с. 160.